

Projekty artystyczne jako forma edukacji ustawicznej w zakładach karnych

Artistic projects as a form of continuing
education in penitentiaries

Słowa kluczowe: zakład karny, edukacja ustawiczna, sztuka.

Key words: penitentiary, continuing education, art.

Abstract. Referring to the assumptions of so called creative social rehabilitation, the author indicates that prison education can and should have much broader than just a didactic dimension. The article presents four artistic projects, conducted in Polish penitentiaries in the period 2012–2014. The originator of these projects is Professor Zbigniew Bajek from the Academy of Fine Arts in Cracow. „The Labyrinth of Freedom” was implemented in Nowy Wiśnicz Prison, „The Horizon of Freedom” in Radom Remand Center, „Kafka – Taming an Alien” and „Magic Square” in prisons in Kielce and Zabrze as well as remand centers in Toruń and Wojkowice.

Wprowadzenie – edukacja w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych. Jak czytamy w „Rocznej informacji statystycznej za rok 2014”, opublikowanej przez Centralny Zarząd Służby Więziennej (Ministerstwo Sprawiedliwości, CZSW, 2015), w roku szkolnym 2013/14, w polskich szkołach przywieziennych i pozawieziennych kształciło się ogółem 4 459 osadzonych¹. W ramach 51 szkół działało 161 oddziałów klasowych. Więźniowie mieli do dyspozycji 155 bibliotek. Poza tym 4 271 osadzonych korzystało z kształcenia kursowego. Tak więc różnymi formami nauczania było objętych ponad 11% osób pozbawionych wolności. Biorąc pod uwagę, że – jak zgodnie podkreślają specjaliści (por. m.in. Machel, 2008; Szczepaniak, 2013) – praca i nauka są kluczowymi formami resocjalizacji penitencjarnej, ten odsetek trudno uznać za zadowalający. Między innymi dlatego ważnym elementem uzupełniającym, a zarazem czynnikiem, który może mieć ogromne znaczenie w procesie resocjalizacji, są różne formy niekonwencjonalnych oddziaływań edukacyjnych.

Edukację penitencjarną można traktować jako przejaw edukacji permanentnej, rozumianej jako „...ogół procesów oświatowo-wychowawczych występujących w całym okresie życia człowieka, a zatem procesów całościowych prowadzonych we wszelkich możliwych formach organizacyjno-programowych i we wszystkich sytuacjach kontaktów międzyludzkich” (Wiatrowski, 2005, s. 356).

Izolacja penitencjarna stwarza specyficzny kontekst dla przebiegu procesu edukacji. Więźniowie podlegają działaniu procesów stygmatyzacji, uniformizacji, depersona-

¹ Populacja osób umieszczonych w zakładach karnych i aresztach śledczych w dniu 31.12.2014 roku wynosiła 77 197 osadzonych.

lizacji oraz degradacji (Ciosek, 2003). Uwięzienie można opisać w kategoriach przeżywanego przez osadzonych stresu i doświadczanych sytuacji trudnych. Deprywacja potrzeb, sytuacje zagrożenia oraz różnego rodzaju konflikty mają w zakładzie karnym swój unikalny wymiar i specyfikę (Bałandynowicz, 2010). Odbywanie kary izolacyjnej wiąże się z deprywacją kluczowych dla prawidłowego funkcjonowania jednostki potrzeb (m.in. seksualnych, bezpieczeństwa, związanych z samorealizacją) oraz stanem chronicznego napięcia emocjonalnego (Fudała i in., 2000). Drastycznemu ograniczeniu relacji z otoczeniem społecznym towarzyszy konieczność dostosowania się do realiów instytucji totalnej (Goffman, 1961; Picken, 2012). Kara pozbawienia wolności jest odbywana w monotonnym, zrutyinizowanym środowisku. Warunki więzienne tworzą konfigurację występujących permanentnie przeciążeń i deficytów. Sytuacja zatłoczenia, konieczność stałego przebywania w grupie losowo dobranych osób oraz brak przestrzeni, którą osadzony mógłby uznać za osobistą, to niektóre uwarunkowania przeciążenia. Równoległe występują sytuacje trudne, których istotą są deficyty: monotonia i powtarzalność codziennych czynności, izolacja od rodziny i przyjaciół, limitowany dostęp do informacji. Społeczność więźniów nie jest homogeniczna; charakteryzują ją głębokie podziały uwarunkowane różnymi czynnikami. Jedną z najistotniejszych barier efektywnej resocjalizacji jest podkultura więzienna (Przybyliński, 2012). Grypsujący są z założenia niechętni wszelkim formom oddziaływań realizowanym przez personel więzienny. Dotyczy to zwłaszcza osadzonych, którzy mają za sobą pobyt w zakładzie poprawczym, są zdemoralizowani oraz identyfikują się ze środowiskiem przestępczym.

Edukacja ustawiczna a twórcza resocjalizacja – ramy teoretyczne. Istnieje kilka powodów, dla których standardowa oferta edukacji w przywieziennych szkołach powinna być uzupełniana różnymi formami oddziaływań resocjalizacyjnych, w tym artystycznych. Po pierwsze, jak już wspomniano, duża część osadzonych jest niechętnie nastawiona do form aktywności proponowanych przez personel penitencjarny. Wiele projektów, niezależnie od swojej wartości lub przydatności w procesie readaptacji, napotyka na opór więźniów. Po drugie znaczna grupa osadzonych przeżywa sytuację uwięzienia jako niezasłużoną lub niesprawiedliwą; tak więc zamiast poczucia winy, mają oni poczucie pokrzywdzenia przez system wymiaru sprawiedliwości (Niewiadomska, 2004). Negatywny stosunek do uczestnictwa w programach edukacyjnych może też wynikać z faktu, iż w wielu przypadkach kontakt z edukacją (lub szerzej – sferą kultury) został zerwany w odległej przeszłości (Fudała i in., 2000), co wyłącza ten obszar z dziedzin życia objętych autonarracją (por. Granic i Dishion, 2003; Piotrowski i Florek, 2014).

Myśląc o efektywności więziennej edukacji, należy wziąć pod uwagę zasygnalizowane wyżej uwarunkowania. Wydaje się, iż oddziaływania resocjalizacyjne powinny, kiedy to tylko możliwe, wpisywać się w nurt pedagogiki antyautorytarnej. Zgodnie z jej założeniami, wychowawcy powinni stwarzać jak najlepsze warunki do rozwoju wychowanków, pobudzać ich do uczenia się oraz zachęcać do prezentowania aktywnej postawy życiowej poprzez „kreowanie okazji do ustrukturyzowania procesu introjekcji wartości i współuczestnictwa w sytuacjach problemowych” (Śliwerski 1998, s. 180–181). Innymi słowy chodzi o to, aby w trakcie szeroko rozumianych procesów edukacyjnych w warunkach więziennych dążyć do rozwijania samoświadomości

i przebudowy tożsamości osadzonych. To tylko niektóre cele twórczej resocjalizacji (Konopczyński, 2006, 2009).

Jak podkreśla Marek Konopczyński, prekursor twórczej resocjalizacji w Polsce, w tym nurcie mamy do czynienia z „ogładem rzeczywistości resocjalizacyjnej z metodologicznej perspektywy twórczego, wewnętrznego i społecznego kreowania osób nieprzystosowanych społecznie, w miejsce perspektywy korygowania i usprawniania ich zaburzonych funkcji i struktur osobowych” (2009, s. 73). Termin „twórczość” w odniesieniu do resocjalizacji nie jest używany na określenie procesu aktywności artystycznej lub jej wytworów; chodzi o kreatywne podejście do rozwiązywania przez osadzonych sytuacji problemowych oraz, w rezultacie, przebudowę ich tożsamości. Bardzo istotną zmianą filozofii postępowania z osobami niedostosowanymi społecznie jest w tym wypadku podejście pozytywne, ukierunkowane na rozwój potencjału jednostki. Kluczowym celem twórczych oddziaływań resocjalizacyjnych jest według Konopczyńskiego modyfikacja parametrów tożsamości poprzez „doprowadzenie do powstania i pomyślnego zakończenia dwóch procesów:

- (1) wzbudzania rozwoju strukturalnych czynników procesów twórczych i poznawczych nieprzystosowanych społecznie jednostek;
- (2) zmiany ich wizerunku społecznego” (2006, s. 175).

Zakłada się, że wzrastająca stopniowo kompetencja w zakresie rozwiązywania sytuacji problemowych będzie prowadzić do rozwoju sfery „Ja indywidualnego”, zaś rezultatem zmian w tym obszarze będzie konstruktywne funkcjonowanie w rolach społecznych i, w konsekwencji, zmiana społecznego wizerunku jednostki („Ja społeczne”). Oddziaływania resocjalizacyjne o charakterze twórczym mają doprowadzić do wielopłaszczyznowej modyfikacji tożsamości osadzonego, w więc do zmian w kierunku: percepcji allocentrycznej, motywacji autokreacyjnych, pozytywnych emocji, kreatywnego myślenia, twórczej wyobraźni oraz bardziej efektywnego wydo- bywania treści z pamięci trwałej (por. Konopczyński, 2006; Nowak, 2014).

Przykłady oddziaływań artystycznych w instytucjach penitencjarnych.

W powstałym w 2011 roku raporcie Komisji Europejskiej *Prison education and training in Europe – a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation* można odnaleźć zdecydowane poparcie dla projektów artystycznych realizowanych w instytucjach penitencjarnych. Autorzy raportu piszą, że: „należy uwzględnić ważną rolę, jaką odgrywa sztuka i aktywność kulturalna w więzieniach oraz przeznaczyć odpowiednie pomieszczenia dla tych osadzonych, którzy chcą uczestniczyć w zajęciach. Pożądane są kolejne badania w tym obszarze, aby w pełniejszy sposób poznać wpływ tych programów i korzyści z nich płynące, w tym te 'mniej namacalne', oraz efekty dla więźniów po zwolnieniu z zakładu karnego [...]” (European Commission, 2011, s. 45).

Projekt *PAN Prison Arts Education Network* to międzynarodowe przedsięwzięcie, mające na celu promowanie działania bez przemocy oraz takich wartości, jak zrozumienie, tolerancja i solidarność ([http://www3.unesco.org/iycp/uk/uk_visu_projet.asp?Proj=00358 /](http://www3.unesco.org/iycp/uk/uk_visu_projet.asp?Proj=00358/)). W ramach programów Leonardo da Vinci, Socrates oraz Grundtvig, w polskich zakładach karnych realizowanych jest 12 międzynarodowych projektów artystycznych.

Poza projektami finansowanymi ze środków Unii Europejskiej powstają programy opracowywane przez praktyków – pracowników zakładów karnych lub

specjalistów z zakresu nauk społecznych (jak choćby realizowany w Zakładzie Karnym we Wronkach *Dyskusyjny Klub Filmowy* autorstwa Jany Chojeckiej oraz Krzysztofa Stachowiaka z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; 2009).

Projekty artystyczne, które zostaną omówione niżej, należy uznać za ewenement. Zostały zainicjowane przez profesora krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych Zbigniewa Bajka oraz zrealizowane przez grupę osób, które uznały, że nawet nie dysponując funduszami na ten cel, można zaproponować osadzonym takie formy aktywności, które mogą wzbogacić zarówno ich życie w warunkach więziennych, jak i stanowić kapitał ważnych doświadczeń w kontekście funkcjonowania na wolności. Należy podkreślić, iż zespół realizujący projekty miał charakter interdyscyplinarny (składał się z polskich i czeskich artystów, psychologa i kognitywisty), a jego członkowie dysponowali wysokimi kwalifikacjami i bogatym doświadczeniem zarówno w dziedzinie sztuki, jak i psychologii penitencjarnej.

Labirynt Wolności. „Labirynt Wolności” to projekt zrealizowany w 2012 roku w Zakładzie Karnym w Nowym Wiśniczu. W warstwie artystycznej był on poświęcony rozważaniom na temat tytułowej wolności, jej uwarunkowań i ograniczeń. Równocześnie starano się nawiązać dialog z osadzonymi, co – jak założono – miało podnieść poziom jakości ich życia w zakładzie karnym oraz być czynnikiem stymulującym pozytywne zmiany po odbyciu kary pozbawienia wolności (por. Piotrowski, Bajek i Florek, 2013).

Uczestnicy projektu reprezentowali dwa – na pierwszy rzut oka odległe od siebie – środowiska. Pierwsza grupa to 28 osób – wykładowców, doktorantów i studentów. Poza niżej podpisanym wszystkie reprezentowały Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie. Druga grupa osób, które wzięły udział w działaniach artystycznych, to osadzeni odbywający karę w Zakładzie Karnym w Nowym Wiśniczu (jednostka typu zamkniętego, przeznaczona dla recydywistów penitencjarnych, podlegająca Okręgowemu Inspektoratowi Służby Więziennej w Krakowie).

Na początku stycznia 2012 roku artyści tworzący zespół prof. Bajka spotkali się na zamku w Wiśniczu z przedstawicielami władz miasta i kierownictwem zakładu karnego. Władze jednostki zobowiązały się do rozpropagowania idei projektu wśród osadzonych i zaproszenia chętnych spośród nich na spotkanie z artystami. Następnie, 18 kwietnia 2012 roku zorganizowano spotkanie, na które przyszła grupa kilkunastu więźniów (głównie takich, którzy sami zajmują się jakimś rodzajem twórczości). Po prezentacji multimedialnej, dotyczącej idei projektu oraz różnych aspektów sztuki na przestrzeni wieków, odbyła się dyskusja z osadzonymi. Zaproponowano im uczestnictwo w tematycznych warsztatach: literackim, plastycznym, filmowym i malarskim. Chętni mogli też współtworzyć tkaninę – patchwork, której tematem był labirynt wolności. Zwieńczeniem wizyty był koncert zespołu *Heavy Blues Band*, który zagrał dla osadzonych na jednym z więziennych spacerników. Od kwietniowego spotkania aż do 10 czerwca osadzeni z Zakładu Karnego w Nowym Wiśniczu mieli możliwość wypowiedzenia się na temat pojęcia, które było punktem wyjścia działań artystycznych, a więc wolności. Odbyło też kilka spotkań z mniejszymi grupami osadzonych skupionych wokół danego obszaru działań artystycznych. W sumie, w okresie od kwietnia do czerwca 2012 roku uzyskano jakiś rodzaj wypowiedzi (obrazy, dzieła wykonane techniką kolażu, rysunki) od około 20% więźniów. Jeśli uwzględnimy specyfikę grupy oraz stopień nieufności osadzonych w stosunku do ludzi „z zewnątrz”, należałoby przede wszystkim podkreślić,

że jest to ilość znacząca, a zarazem będąca pośrednim świadectwem nawiązania specyficznego dialogu między artystami i ludźmi, których czas upływa w przestrzeni ograniczonej murami. Miejscem, w którym odbyło się zwieńczenie projektu „Labirynt Wolności”, był zamek w Nowym Wiśniczu. 16 czerwca 2012 roku otwarto wystawę, na której pokazano prace uczestników – zarówno pracowników i studentów ASP, jak i osadzonych. Wypowiedzi artystyczne więźniów (w sumie ponad 100 prac) posłużyły do utworzenia instalacji artystycznej – tytułowego labiryntu wolności.

Horyzont Wolności. Projekt „Horyzont Wolności” zrealizowano w Areszcie Śledczym w Radomiu w 2013 i 2014 roku. Zespół artystów (głównie z Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie) pod kierownictwem profesora Zbigniewa Bajka stworzył enklawę barw i artystycznych wyobrażeń wolności w ogromnym kompleksie przytłaczających, więziennych budynków. Zaproszeni twórcy pomalowali ściany placów spacerowych.

W Areszcie Śledczym w Radomiu przebywało wtedy ponad 1000 skazanych i tymczasowo aresztowanych mężczyzn². Zgodnie z polskimi regulacjami prawnymi należy im zapewnić godzinę spaceru dziennie. W radomskim areszcie śledczym specyficznym rozwiązano kwestię umiejscowienia placów spacerowych. Z oddziałów mieszkalnych przechodzi się do nich pod ziemią. Same spacerniki są zaś zespołem ponad 20 betonowych „klatek”, od góry zabezpieczonych metalową siatką. To właśnie te przestrzenie stały się miejscem artystycznych wypowiedzi na temat wolności. Trzeba przy tym zaznaczyć, że projekt autorstwa profesora Bajka nie miał – przynajmniej wśród pierwszoplanowych celów – zamierzeń resocjalizacyjnych. Chodziło o realizację działań twórczych, a zarazem podniesienie jakości życia osadzonych.

Kafka i Kwadrat Magiczny. Inspiracją projektu „Kwadrat Magiczny” była „Melancholia” – słynny, powstały w 1514 roku miedzioryt Albrechta Dürera. W prawym górnym rogu dzieła widzimy właśnie 16-polowy kwadrat magiczny umieszczony nad głową głównej postaci grafiki. Warsztaty z udziałem więźniów, które były istotą „Kwadratu Magicznego”, zostały przeprowadzone przez profesora Bajka w zakładach karnych w Kielcach i Zabrzu oraz aresztach śledczych w Toruniu i Wojkowicach. Uczestnicy mieli do dyspozycji wydruki aforyzmów Kafki, które mogli dowolnie modyfikować oraz przestrzeń drewnianej „szufladki”, którą można było zapełnić według uznania. Po ukończeniu pracy szufladki były od góry „zamykane” metalową kratką, a następnie – zestawione razem – tworzyły kwadrat magiczny.

Szuflada to przestrzeń specyficzna. Możemy do niej chować przedmioty, a zarazem mieć je „pod ręką”. Chować znaczy czasem „usuwać sprzed oczu”, innym razem „ukrywać tajemnice” lub „chronić przed zniszczeniem czy zaginięciem”. Głębina szuflady może dawać poczucie dumy z posiadania ważnych rzeczy lub wspomnień albo kryć ślady nieprzynoszących chwały czynów.

Można przyjąć, że zawartość szuflady – do pewnego przynajmniej stopnia – świadczy o człowieku, który jest jej posiadaczem... Co zatem widać w szufladach więźniów?

² 7 kwietnia 2014 roku, kiedy autor przeprowadzał badania, w Areszcie Śledczym w Radomiu przebywało w sumie 1025 osadzonych, w tym 870 skazanych oraz 155 tymczasowo aresztowanych. Opis osiągniętych i możliwych do zrealizowania efektów działań artystycznych w ramach projektów „wolnościowych” będzie można znaleźć w: P. Piotrowski i S. Florek, *Science of Art in Prison* (w druku).

Jeden z kwadratów magicznych został ułożony z szufladek osadzonych, przebywających na oddziale terapeutycznym zakładu karnego w Kielcach. Trudno oprzeć się wrażeniu, że aforyzmy Kafki nie stały się dla nich ani tworzywem, ani środkiem wyrazu; zostały w dosłownym znaczeniu tego słowa przesłonięte przez problemy, z którymi więźniowie zmagają się na co dzień. Strzykawki i inne akcesoria osób walczących z nałogiem sąsiadują z krzyżami na grobach tych, którzy odeszli. W warstwie słownej zawartość szufladek jest także niepokojąca: „pustka”, „monotonia”, „męka”, „rozstania”, „ubóstwo”, „zabij”, „wina” to pojęcia, wywołujące negatywne skojarzenia i emocje. Z bardziej optymistycznie brzmiących słów mamy tylko „odwagę” i „siłę zmiany”.

Kolejny 16-elementowy kwadrat magiczny został skomponowany z prac więźniów z Zabrza. Poproszono ich, aby umieścili w szufladkach wszystko to, o czym chcieliby zapomnieć. W tym wypadku można było się spodziewać mrocznego klimatu prac. Składają się nań kolorystyka, wybór motywów oraz aforyzmów. Poza tym szufladki osadzonych zdają się być przepełnione odniesieniami do ich obecnej sytuacji. Mamy więc kraty, fragment muru i szale wagi z miedziorytu Dürera. Treść wybranych przez osadzonych aforyzmów również można odnieść bezpośrednio do ich kryminalnych doświadczeń i sytuacji uwięzienia: „Od jakiegoś punktu nie ma już powrotu”, „Słuszne jest jednak to wyjaśnienie, że wstąpił w niego wielki diabeł”, „klatka”, „zamknięty”.

Aresztanci z Wojkowic mogli do wykonania swoich prac użyć zepsutych zabawek, które służyły niegdyś dzieciom w przedszkolu. I tutaj widzimy podobne do opisanych wcześniej motywy. Zabawkowej broni i samochodom (także policyjnym) towarzyszą frazy budujące swoiste napięcie („problemy”, „ucieczka”, „narażony na wciąż nowe pokusy”, „walka”, „klatka”, „diabeł”, „grzechy”, „wypędzeni”).

Podsumowanie. Dla ludzi, którzy jak autor niniejszego opracowania zawodowo zajmują się uwarunkowaniami przestępczości i oddziaływaniami resocjalizacyjnymi, szczególnie inspirujący jest zapewne aforyzm Kafki, który głosi, iż „dobro jest w pewnym sensie rozpaczliwe”. Kiedy mamy do czynienia z głęboko zdeprawowanymi, okrutnymi ludźmi, wyciąganie do nich ręki można uznać za zachowanie równie naiwne, co bezcelowe. Nie ma sensu, mógłby ktoś powiedzieć, jeśli i tak znacząca część z osadzonych ponownie trafi do więzienia, obciążając „przeciętnego podatnika” kosztami pobytu w placówce penitencjarnej. To prawda – dobro jest podszyte rozpaczą, naiwnością i zawiedzionymi nadziejami. Wciąż jednak bywa też drogą, którą można dotrzeć do drugiego człowieka. Jeśli choćby dla kilku więźniów czytanie aforyzmów Kafki i komponowanie zawartości własnej szufladki stało się impulsem do rozmyślań, a zatem przyczyniło do rozszerzenia świadomości, to fakt ten jest potwierdzeniem, że warto odwoływać się do sztuki w procesie resocjalizacji.

Projekt „Kwadrat magiczny”, podobnie jak opisane wyżej przedsięwzięcia artystyczne, spostrzegam jako próbę zrozumienia nie tylko samego fenomenu wolności, ale także ludzi, dla których wolność ma znaczenie szczególne. Nawiązanie z nimi dialogu przy pomocy „katalizatorów” w postaci wybitnych dzieł Kafki i Dürera to propozycja refleksji nad losem, który przypada w udziale nam wszystkim – ludziom borykającym się z dylematami wolności.

Oddziaływania artystyczne mogą skłonić osadzonych do refleksji nad trudnymi zagadnieniami społecznymi, uwrażliwić na cierpienie innych, rozszerzać horyzonty

myślowe i kształtować postawy moralne. Wskazane jest, aby kolejnym etapem włączania oddziaływań artystycznych w proces resocjalizacji penitencjarnej było projektowanie ich przez interdyscyplinarne zespoły naukowo-badawcze.

Bibliografia

1. Baładynowicz A., *Dehumanizacja kary pozbawienia wolności*, [w:] *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej. Heurystyczny wymiar ludzkiej egzystencji*, (red.) S. Przybyliński, Toruń, 2010.
2. Chojecka J., Stachowiak K., *Dyskusyjny Klub Filmowy*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez służbę więzienną w Polsce*, (red.) M. Marczak, Kraków 2009.
3. Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2003.
4. European Commission, *Prison education and training in Europe – a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation*, Birmingham 2011.
5. Fudała J., Głowik T., Witek S., *Więźniowie się leczą*, „Terapia Uzależnienia i Współuzależnienia”, 2000, nr 5 <http://www.psychologia.edu.pl/czytelnia/63-terapia-uzalenienia-i-wspouzalenienia/335-wiezniowie-sie-lecza.html> [dostęp: 22 lipca 2015].
6. GHK Consulting, *Grundtvig and Leonardo da Vinci Catalogue of Projects on Prison Education & Training*, Budapest 2012 (revised version).
7. Goffman E., *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, New York 1961.
8. Granic I., Dishion T.J., *Deviant talk in adolescent friendships: A step toward measuring a pathogenic attractor process*, „Social Development” 2003, nr 12, s. 314–334.
9. Konopczyński M., *Metody twórczej resocjalizacji*, Warszawa 2006.
10. Konopczyński M., *Współczesne kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Twórcza resocjalizacja – od korekcy do rozwoju*, „Probacja” 2009, nr 1, s. 63–87.
11. Ministerstwo Sprawiedliwości, CZSW, *Roczna informacja statystyczna za rok 2014*, Warszawa 2015.
12. Machel H., *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej*, Kraków 2008.
13. Nielaczna M., *Zmiany za murami? Stosowanie standardów postępowania z więźniami w Polsce*, Warszawa 2011.
14. Niewiadomska I., *Opinie skazanych dotyczące kary pozbawienia wolności jako wskaźnik adaptacji do warunków izolacji więziennej*, [w:] *Kara kryminalna. Analiza psychologiczno-prawna*, (red.) M. Kuć, I. Niewiadomska, Lublin 2004.
15. Nowak B.M., *Kreowanie działań społecznych o charakterze resocjalizacyjno-readaptacyjnym. Podejście sieciowo-systemowe*, „Resocjalizacja Polska”, 2014, nr 7, s. 29–44.
16. Picken J., *The coping strategies, adjustment and well being of male inmates in the prison environment*, „Internet Journal of Criminology”, 2012, s. 1–29. http://www.internetjournalofcriminology.com/picken_the_coping_strategies_adjustment_and_well_being_of_male_inmates_ijc_july_2012.pdf [dostęp: 2 maja 2015].
17. Piotrowski P., Bajek Z. i Florek S., *The Artistic Statements of Inmates about Freedom: the „Labyrinth of Freedom” Project and Its Possible Applications*, „Art Inquiry”, nr 15, s. 215–230.
18. Piotrowski P., Florek S., *Narracje jako źródło danych na temat przestępczości*, [w:] *Wychowanie – uwarunkowania, konteksty, narracje* (red.) P. Piotrowski, B. Smoter, K. Gaczoł, Nowy Sącz 2014.
19. Piotrowski P., Florek S., *Science of Art in Prison* (w druku).
20. Przybyliński S., *Więźniowie niebezpieczni – ukryty świat penitencjarny*, Kraków 2012.
21. Śliwerski B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998.
22. Szczepaniak P., *Pedagogika penitencjarna a kara pozbawienia wolności – wybrane zagadnienia metodyki oddziaływania penitencjarnego*, [w:] *Polski system penitencjarny. Ujęcie integralno-kulturowe*, (red.) P. Szczepaniak, Warszawa 2013.
23. Wiatrowski Z., *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz 2005.

dr hab. Przemysław PIOTROWSKI

Uniwersytet Jagielloński

Instytut Psychologii Stosowanej

ppiotro@interia.pl